

RÁKAI ORSOLYA

A Hitel modernsége

Széchenyi István lassan két évszázada megjelent művét a recepciótörténet hagyományosan a reformkor első kifejtett programirataként olvassa, melyben először jelenik meg szisztematikusan a feudalizmus alapját képező törvények (ösiség, nemesi adómentesség) megváltoztatásának igénye. A szöveg egy olyan folyamat szimbolikus kezdőpontjává válik ebben az elbeszélésben, mely az 1848-as tizenkét ponthoz és a (forradalmi) polgári átalakuláshoz vezet. A hagyományos és az oktatásban is nagy hangsúllyal továbbélő (természetesen az oktatásban nagymértékben leegyszerűsödő) Széchenyi-kép ennek alapján egy „fontolva haladó”, elvben a radikálisabb polgárosítást sürgető politikusokkal hasonlóan gondolkozó, ám részben főnemesi származásából adódó udvarhűsége, részben lelki alkatának labilitása miatt a végletesebb megoldásokat elutasító honfit mutat. E hagyományos Széchenyi-kép (különösen pedig annak egyszerűsített változata) emellett Széchenyi modernizációs törekvéseit meglehetősen logikátlanak tűnő szétszórtságban ábrázolja, kezdeményezései szerteágazó voltának magyarázataként egyrészt az ország elmaradott állapotát átlátó, tenni akaró és ehhez vagyonnal illetve befolyással is rendelkező gondolkodó mindent egyszerre megoldani vágyását, másrészt a romantika korába illő csapongó zsenialitását jelölve meg. Nyelvművelés és gőzhajó, bankrendszer és folyószabályozás, lótenyésztés és vasúthálózat, nemzeti kaszinó és városrendezés: bár ezeket (ahogy Széchenyi többi kezdeményezését is) az említett diskurzus egyformán a polgárosodás elősegítésének, a feudalizmus felszámolásának palettáján helyezi el, a projektek kissé Borges kínai enciklopédiájára emlékeztető módon kerülnek együvé.

A *Hitel* recepciótörténete ugyanis a modernizációt elsődlegesen (bár nem kizárólagosan) politikátörténeti fogalmakkal írja le, differenciáltabb változatában éppúgy, mint a közoktatásba és a kultuszba leszűrődött formájában. Eszerint a modernizáció a feudalizmusból a modern polgári demokráciába ve-

zető (politikai) átmenet, ahol a törvénytől nemesei kiváltságok eltörlése az egyik legfontosabb jelölő, melyet logikusan, mondjuk, a választójogi rendszer átalakításának kellene követni – Széchenyinél azonban nem így történik.

Politikatörténeti kontextusban a modernség Széchenyi esetében időnként liberalizmust látszik jelenteni. A konzervativizmus szerteágazó korabeli magyar jelentésmezéjét vizsgálva Schlett István azt emeli ki, hogy a Hitelt „a korabeli közvélemény is, az utókor is a liberális mozgalom magyarországi nyitányának” tekintette, a rendi ellenzék felől érkező bírálat (Dessewffy József *Taglalata*) épp ez ellen „a ’feudális szisztéma’ egészét megtámadó liberalizmus ellen irányul”. A korabeli közvélemény ilyen értelmezésének elterjedt voltát látszik alátámasztani az is, hogy már Szekfű Gyula megpróbálja kiragadni Széchenyit a liberalizmus kontextusából, a későbbi szakirodalomban pedig számtalan példát találunk az idézett mondat alátámasztására. A fenti tanulmány azonban azért érdekes, mert rávilágít arra, mennyire nem egyértelmű a korban a határ liberalizmus és konzervativizmus között, s mennyire félrevezető, ha e fogalmak mai értelmezését próbáljuk ráilleszteni a majd két évszázaddal ezelőtti állapotokra. „A liberális Széchenyi rendszerkritikájával és rendszerváltoztató javaslataival” szembeszálló Dessewffy ugyanis érdekes módon a legfőbb pontokat nem kritizálja: a 18. század végi felvilágosult rendiség hagyományait folytatva az országgyűlési képviselő jelentős kiterjesztését javasolja (amit egyébként Széchenyi ebben a formában ekkor nemhogy nem javasol, de fel sem vet), és a jobbágyság kötelező megváltását is kívánatosnak, lehetségesnek látja (szintén radikálisabbnak mutatkozva Széchenyinél, aki önkéntes és fokozatos, egyénienkénti örökváltságot vázol fel). Schlett ugyan kiemeli, hogy Dessewffy mindemellett konzerválni is akar – de a „familiák conservatiójának” kérdésével Széchenyi is behatóan foglalkozik. További különös vonása e konzervativizmusnak, hogy az udvarhű, aulikus „konzervativizmustól” éppen úgy és éppen azon az alapon határolódik el, mint a születőben lévő liberalizmustól, ugyanakkor utóbbiakhoz hasonlóan „hatalommegosztásról, a törvények uralmáról, autonómiáról, szabadságjogokról és effélékről beszél, csak másként, mint a liberálisok”.¹

Ez a furcsa kép természetesen régóta ismerős lehet: a magyar polgárosodás azon sajátossága, hogy a polgárság helyett a köznemesség vállalja a

¹ Vö. SCHLETT István, *Mi a konzervativizmus mint politikai pozíció – adott helyen, adott időben?* http://www.xxszasadintezet.hu/rendezyenyek/konzervativizmus_regen_es_ma/schlett_istvan_eloadasa.html

társadalmi modernizálódás végrehajtójának szerepét, már a 19. század végén feltűnt több leírásban, mint ahogy legkésőbb a századfordulóra az is megfogalmazódott, hogy a modernizálódás felemás, kétarcú voltáért részben épp a szerepváltás okolható. A köznemesség ugyanis – a megváltozó törvények révén átalakuló gazdasági környezet ellenére – alapvetően nem vált polgárivá sem gazdasági alapjait (kapitalista vállalkozás), sem életformáját és értékrendjét tekintve. A polgári szerepet nem (ahogy egyébként Széchenyi már a *Hitel*-ben hangsúlyozta) saját, jól felfogott gazdasági érdekében veszi át, hanem a nemzet új, 19. századi fogalmát magába olvasztó nemesi ideológia követelményrendszerének engedelmeskedve (honfiúi kötelesség, a haza védelme és hódítás – csak immár nem karddal, hanem pennával, illetve szellemi fensőbbrendűség révén), mely ideológia így látszólag (ám csak látszólag) azonossá vált a modern nacionalizmus ideológiájával.

Kérdés azonban, hogy ha a politikai esztétörténet fogalmai ilyen nagymérvű jelentésszóródást mutatnak a korban, elegendő-e a *Hitel* és fogadtatása leírásához liberalizmus és konzervativizmus koordinátarendszerében gondolkodni. Annál is inkább érdemes feltenni ezt a kérdést, mert a *Hitel* maga, bár ez a szakirodalomban ritkán kap hangsúlyt, meglepően kevés „kemény” politikai programpontot tartalmaz, holott van, aki egyenesen a magyar politikai elemző irodalom kezdőpontjaként üdvözlí.²

Valamelyest logikusabbnak tűnhet a kép, ha a modernizáció fő alapvonalának a gazdasági rendszer változását tekintő elbeszéléseket vesszük alapul. Ebben az esetben a fejlődés vonalát megrajzoló narratívában a premodern feudális gazdaságot több-kevesebb fokozatossággal a modern kapitalizmus váltja fel, s a *Hitel* e folyamat egyik első katalizátora. Megkísérelhetjük a *Hitelt* közgazdasági munkaként is olvasni, ám mint a kizárólag gazdasági fogalomként értett kapitalizálódás dokumentuma, szintén nem tartalmaz a szöveg túlságosan sok konkrétumot. Programbejelentésén túl (miszerint a hitelezés lehetővé tételére, szabályozására és a tőke mozgíthatóvá tételére lenne szükség) inkább erkölcsi, életvitellel és egyéni értékrenddel összefüggő, individuális döntéseket, utakat sürgető érveket találunk benne, s még a „Mit kell tenni, s min kell kezdeni?” című fejezet tanácsai is inkább emlékeztetnek a 18. század erkölcsi röpirataira és a még korábbi erkölcsnemesítő irodalom

² Vö. CSORBA László, *Széchenyi István és a modern politikai irodalom kezdetei = A magyar irodalom története. 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007, 120–136.

képviselőire, mint gazdasági programiratra. Ami pedig számomra különösen érdekes, az az, hogy épp ezek az erkölcsnemesítő célú passzusok és leírások keltették a legnagyobb rosszallást: Dessewffy egyik legfőbb problémája a szöveggel például az, hogy Széchenyi az észet kizárólagossá teszi a szív rovására. Még jóval később, Széchenyivel polemizáló költeményeiben is számtalanszor felemlíti, hogy Széchenyi a szívben pusztán „húsdarabot” lát. Miért Széchenyi stílusa volt vajon az ellenzők egyik legfőbb céltáblája? Hiszen a Széchenyi által felvázolt célok immár régóta részei voltak a magyar (nemesi) közgondolkodásnak, mindenekelőtt a Takáts József által a „csiszoltság nyelveként” vagy a csinosodás nyelveként említett diskurzusban, de nem kizárólag itt, és Dessewffy sem e távlati célok helyességét vonja kétségbe.

Véleményem szerint kísérletet tehetnénk egy ennél jóval tágabb kontextusú újraolvasásra is, mely egyszersmind a modernség fogalmának újraértelmezése is lenne. A modernséget életvilágként (pl. Alfred Schütz, Thomas Luckmann), társadalmi kommunikációk rendszereként (pl. Talcott Parsons, Niklas Luhmann), illetve társadalmi imaginációk összességeként (Charles Taylor) felfogva nemcsak jóval differenciáltabb képet alkothatunk arról a pozícióról, melyet Széchenyi *Hitel* című műve (valamint az ez követő *Világ* és a *Stádium*) elfoglalhatott, de lehetőségünk nyílik a nagy politika- és gazdaságtörténeti fogalmak modernizálódásban játszott szerepének pontosítására is. Ez utóbbi feladatot természetesen jelen dolgozat nem vállalhatja, s nem is vállalja fel. Céлом mindössze annak a kérdésnek a körüljárása, hogy miért játszhat a tágabb, távolról sem pusztán közgazdasági értelemben értett hitel Széchenyi szerint olyannyira központi szerepet a társadalom hatékonyabb, sikeresebb működésében, mi jelenti számára e hatékonyságot és sikert, s milyen tanulságai lehetnek mindennek a társadalmi modernségről való gondolkodás számára.

1. Modernség: közjogi kérdések vagy magánjogi reformok?

Már Kemény Zsigmond rámutatott arra, hogy Széchenyi reformjavaslatai elsősorban magánjogi, nem pedig közjogi jellegűek voltak, s a közéleti tevékenység legfontosabb terepének pályája kezdetétől a hivatalos-hivatasos politika terei helyett a „társulati teret” – lényegében a habermasi polgári

nyilvánosságot tekintette.³ Kemény láthatóan némi rosszállással szemléli ezt, mondván, hogy Széchenyi „talán a helyes mértéken túl is támaszkodék” a társulati térre, „[é]rtem a szellemi összpontosítást *társulati téren* klubok, kaszinók, egyletek, részvényes társulatok, lóverseny, tudományos, ipari és gazdasági intézetek által. Az eszmék ilyenmű propagandája iránt a gróf akkora előszeretettel volt, hogy reformátori terveinek majdnem kizáró emeltyűjévé tette, s néha az alkotmányos intézmények általi befolyást a társulati térért elhanyagolta. A megyegyűléseket feledé, az egyletek tanácskozásaiban résztvett.”⁴ Legalább ilyen fontosnak és egész pályájára jellemzőnek tartja azt is, hogy Széchenyi törekvéseinek látszólag szerteágazó, kaotikus rengetege mögött „commune sensoriumként” működik egy mindent összefoglaló és érthetővé tevő cél, melyből kiindulva „Széchenyi pályája nem *rengeteg* többé, hanem egy terjedt és kellemes angol *park*”.⁵ Ez az „egyetemes s a többi érdekeket maga alá rendelő” cél Kemény szerint „fajunk biztosítása és nemesebb kifejtése” volt, aminek politikai kerete „hazánknak minden ingadozás nélküli átvarázslata egy elkopott, félig-meddig feudális, félig-meddig alkotmányos szövevényből emberhez illő, minden álfénytől kitisztult *képviselési rendszerre*”,⁶ megvalósításának útja pedig a „csinosodás”, a szellemi fejlődés, a minél több individuum minél magasabb szintű fejlődésének elősegítése, mert csak ez, az ilyen értelmű szellemi fejlődés vonja maga után a tartós, folyamatos és fenntartható anyagi gyarapodást. Ebben az értelemben tehát a leggazdagabb mágnás is (sőt, leginkább ő) érdekelt jobbágyság szellemi és anyagi gyarapodásában, végső soron tehát önnön kiváltságos helyzetének megszüntetésében – ahogy ezt Széchenyi a *Hitel* több fejezetében is ékesszólóan fejtegeti.

³ Ez nem jelenti azt természetesen, hogy a rendi nyilvánosság fórumait ne vette volna igénybe, ha céljai és érdekei úgy kívánták (erről l. VÖLGYESI Orsolya, *Széchenyi és a rendi nyilvánosság fórumai*, = *Széchenyi Magyarországa és Európa. Tudományos konferencia*, szerk., PELYACH István, KÖRÖSINÉ MERKL Hilda, SIMON V. Péter, BUDAY Miklós, Bp., Széchenyi Társaság, 2004.) Iniciatívái azonban rendre a hagyományos nemesi közeleti nyilvánosság és hivatali út mellőzésével keletkeztek, nagyrészt így is próbáltak működni, s társadalomformáló eredményeiket Széchenyi épp attól várta, hogy kívül marad a hagyományos nemesi politikai tereken.

⁴ KEMÉNY Zsigmond, *Széchenyi István* = K. ZS., *Sorsok és vonzások. Portrék*, szerk. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1970, 144–145.

⁵ *Uo.*, 137, 138.

⁶ *Uo.*, 190.

Keményhez hasonlóan fogalmaz Széchenyi reformjaival kapcsolatban a millenniumra átdolgozott történetírói munkában Szalay József is: „Jellemző, hogy közjogi kérdéseket sem a Hitel-ben, sem a Világ-ban nem tárgyal, bár az alkotmány-reformokat ő is szükségesnek tartá.” A modernizálódásnak és a felvilágosodás *commonwealth*-eszméjének a szoros kapcsolatát Széchenyinél ő is kiemeli: a gróf azért nem tárgyalt véleménye szerint közjogi reformterveket, mert „meg volt ugyanis győződve arról, hogy ezek a reformok maguktól bekövetkeznek, mihelyt a tőle [t. i. Széchenytől] sürgetett anyagi és közművelődési reformok megvalósulnak”.⁷ A modernizálódás tehát eszerint bizonyos fokig önjáró folyamat: hasonlóan a korai kapitalista közgazdaságtani elméletek önértékekből kifejlő közérdekről szóló felfogásához, itt is arról van szó, hogy a *megfelelően* működő társadalom és gazdaság nem is tehet mást, minthogy fejlődik és gyarapodik – a megfelelő és (ismét a felvilágosodáshoz visszanyúlva) a józan ésszel összhangban lévő működés önkéntelenül prosperálást eredményez(ne).

A *Hitel* épp ezért logikai, racionális úton igyekszik igazáról meggyőzni olvasóját, ahogyan azt szintén már Kemény Zsigmond észrevette: „Modora volt: a tettek mezején az erők és eszmék egyesítése, asszociációk és közvállalatok, eszmesúrlódás és összetetalálkozó érdekek által; a *jogi reformok mezején* a visszahatás csökkentése annak megmutatása által, hogy amely áldozatba kerülnek a gyökeres változtatások, azok nemcsak a hazára, de a jogait fölálldozó egyénre is hasznosak”.⁸ A mű alapstratégiája, hogy részrehajlásmentes (ön)megfigyelésre ösztönzi reménybeli olvasóját, melynek során megismerheti saját pozíciója és hazája erősségeit és gyenge pontjait, félretéve a racionális megfigyelést zavaró, s így végső soron a *megfelelő* működést akadályozó hamis, érzelmileg pozitív vagy negatív irányban megterhelt, irracionális „balítéletektől”, előítéletektől.

⁷ SZALAY József – BARÓTI Lajos, *A magyar nemzet története I-IV*, 1895. <http://mek.oszk.hu/00800/00892/html/tart/00001.htm>

⁸ KEMÉNY, i. m., 190–191.

2. Miért baj az, ha Széchenyi „sok inakbul álló darab húsnak” nevezi a szívet?

Pontosan ez a stiláris és szerkesztésbeli sajátosság, az elvárt reverencia helyetti racionalitás volt az, ami talán leginkább zavarta a *Hitel* ellenzőit és a saját bevallása szerint e véleményeknek hangot adó Dessewffy Józsefet.

A vita hevesége és nagy visszhangja is mutatja azonban, hogy nem pusztán stíluskérdésről van szó. Vaderna Gábor Széchenyi beszédmódjának újszerűségét abban látja, hogy az individuum (tegyük hozzá: a nemzetet hivatatosan, politikailag képviselni jogosult nemességből származó individuum) szakít a képviseleti beszédmód hagyományával – a saját nevében beszél és egy meglehetősen nehezen megragadható közönséghez szól. Nem a képviseleti beszédmód „mi magunk”-közönségéhez, mely a hagyományos (és a 19. századi nacionalizmus által átvett) nemesi önleíró retorika címzettje, hanem újfajta, a szabad véleménycsere szférájául szolgáló, nem érzelmei, hanem elsősorban racionális megfigyelései által meghatározódó közvéleményhez. Ezt valóban joggal tekinthetjük „egy nyilvánosságszerkezet nagyszabású újraértelmezési kísérleteként (...) valamint egy új típusú társadalomszerkezet létrehozására irányuló radikális törekvések halmazaként is”.⁹ A beszédmód pedig, melyet használ, ehhez az új – mondhatjuk úgy, hogy modern – társadalmi modellhez illeszkedik.

Ez az újfajta közönség képes kell, hogy legyen az egyedi és az általános, az egyéni észlelés és az általános eszmék, illetve a magánérdek és a közérdek közötti folyamatos váltások értelmezésére.¹⁰ Épp ez az oszcillálás lesz ugyanakkor az is, ami kijelöli és kölcsönösen értelmezi e két pólust, úgy téve lehetővé elkülönülésüket és megkülönböztetésüket, hogy eközben egymásra utaltságukat is láthatóvá teszi. Ez a közönségfelfogás és megszólalásmód, véleményem szerint, emellett újraértelmezi, új tartalommal tölti meg a feudalizmus–modern képviseleti demokrácia, premodern–modern elmentétpárokat is. A hagyományos (feudális) nemesi politikai nyilvánosságban a képviseleti beszéd nem teszi lehetővé egyéni és közérdek elkülönítését. A sérelmi politizálásnak, a közjogi kérdések középpontban tartásának (és egyszersmind a „teljes magyar nemzet” érdekével való azonosításának) épp

⁹ VADERNA Gábor, *A Hamvvéő filozófiája. A Hitel-vita eszmetörténeti helyéhez*, Századvég, 2010/1. 53.

¹⁰ Uo., 54.

az az alapja, hogy a nemesség *testületként*, nem pedig individuumok aktualisan, valamely közös cselekvés érdekében létrejött társulásaként lép fel nyilvánosságtérben.

A modern társadalmi nyilvánosságnak pedig pontosan ez az egyik legfontosabb és legsajátságosabb vonása, legalábbis Charles Taylor szerint.¹¹ Politikán (mármint a politikai hatalomgyakorlás szféráján) kívül helyezkedik el, ez a záloga az ész kanti magánhasználatának, vagyis annak a lehetőségnek, hogy megítélje a legitimitást, illetve a politikai hatalmat racionális bírálatban részesítse, amit Habermas a polgári nyilvánosság fő feladatának tekint. Emellett pedig radikális szekularitás jellemzi, ami azt jelenti, hogy „nem csupán a társadalom isteni megalapozásának eszméjével áll szemben, hanem minden olyan eszmével, amely azt állítja, hogy a társadalmat konstituáló erő túlmutat az éppen aktuális, közös cselekvések szintjén”.¹² Ez egyébként összeegyeztethetetlen az ősi alkotmány politikai nyelvével is (Takáts József gondolatmenetére utalva), mivel az abban hisz, hogy a társadalmat megalapozó törvényszerűség időtlen idők óta létezik, a mitikus előidőkből származik.¹³ E megalapozó törvényszerűségek emellett hierarchikus erkölcsi rendet is előírnak a társadalom tagjai, rétegei számára, és kultikus tiszteletben részesülnek, minthogy megváltoztathatatlanok (megváltoztatásuk az adott társadalom végromlását idézné elő) és irracionálisak (a „szív szavát” követve kell velük azonosulni, az ész „hideg vizsgáló tekintetének” itt nincs keresnivalója). A társadalom „meghidegedése” (ami gyakori vád a 19. század első felében) ezért is állhat olyan szoros kapcsolatban a nemzet fenyegetettségének érzésével – végső soron pedig ezért válhat bármifajta tényleges társadalmi modernizációs kísérlet a feudális nemesi nemzetfelfogáshoz szervesen kötődő magyar nacionalizmus számára elfogadhatatlanná.

Bár Széchenyi látszólag távolról sem vetette el a társadalmat konstituáló erő transzcendenciájának gondolatát – számos helyen találunk hosszú bekezdéseket a nemzet fennmaradásának fontosságáról, a haza erkölcsi koordináta-rendszert megalapozó voltáról, a kötelességekről és feladatokról, melyekkel

¹¹ Charles TAYLOR, *Modern társadalmi imaginációk*, ford. SZILÁGYI Eszter = *Sokféle modernitás: a modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban*, szerk. NIEDERMÜLLER Péter, HORVÁTH Kata, OBLATH Márton, ZOMBORY Máté, Bp., L'Harmattan, 2008. 34–71.

¹² *Uo.*, 60.

¹³ Vö. TAKÁTS József, *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején (A keret)*, ItK 1998/5–6. 668–686, illetve TAYLOR, *i. m.*, 61.

a hazának tartozunk, Charles Taylor gondolatmenete alapján talán látható, miért válhatott el Széchenyi álláspontja mind a korabeli radikálisok, mind a korabeli konzervatívok nézeteitől. A racionális oksági viszonyok szerint elrendezett helyzetképek és tennivalók, bár nem küszöbölik ki az erkölcsi kötelesség dimenzióját a köz javáért vállalt feladatokból, mégis más összefüggésbe helyezik azokat. A szenvedélyek helyett az érdekek adják a biztos háttérrel,¹⁴ az alapot és a motivációt, a szív helyett az ész válik uralkodóvá, az örökkévalóság helyett az idő, a testület (rend) helyett az individuum. Az érdekek (a kapitalista érvelés szerint) azért biztosíthatnak szilárdabb alapot egy társadalom, egy nemzet működéséhez és összetartásához, mint a magasztos érzelmek, mert szükségleteken alapulnak és szükségletek kielégítésére ösztönöznek. A hazát szeretni és haladásáért, fejlődéséért tenni a *Hitel* gondolatmenete alapján paradox módon a legszentebb érdek.

Egy további mozzanat szintén fontos jele annak, hogy a *Hitel* (és az ezt követő Széchenyi-könyvek) valóban nagyon közel kerültek az általunk ismert (Charles Taylor kifejezésével élve) modern társadalmi imaginációkhoz, ez pedig a jelen felértékelődése és emancipálódása. Széchenyi – ismét a rációra hagyatkozva – historizálja a törvényalkotás folyamatát, hangsúlyozva, hogy az emberek igényei változnak a századokkal, ahogyan a nemzetek körülményei is, így magától értetődik, hogy azok a törvények, melyek jók lehettek, mondjuk, a tatárjárás vagy a török hódoltság korában, nem feltétlenül jók a 19. század számára. Ezért (megint csak a nemzet fennmaradása, egészséges fejlődése érdekében) nemcsak lehetséges, de egyenesen szükséges is a törvények felülvizsgálata, és esetleg a kor igényeinek jobban megfelelő törvények alkotása. Az időbeliség hangsúlyozásának következtében „az alapítás eszméje kikerül a mitikus ősidőkből és úgy tekintik, mint amit az emberek a jelenben is meg tudnak valósítani. Más szóval olyasvalamivé válik, amit kollektív cselekvéssel véghez lehet vinni a tisztán szekuláris jelen időben”.¹⁵ Nem véletlen, hogy ezzel kapcsolatban a legambivalensebb (és legparadoxabb) Dessewffy álláspontja: úgy tartja változtathatatlanak az alkotmányt, a sarkalatos törvényeket, hogy közben Széchenyinnél is radikálisabb törvénymódosítási (s így végső soron alkotmánymódosítási) javaslatokat fogalmaz meg. Mégsem ellentmondás ez: az újraalkotás, az újraalapítás lehetőségét elveti, a hagyo-

¹⁴ Vö. Albert O. HIRSCHMANN, *Az érdekek és a szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt*, ford. PÁSZTOR Péter, Bp., Jósöveg Műhely, 1998.

¹⁵ TAYLOR, i. m., 63.

mányhoz való „hozzányúlás” pusztán javítgatást, nem átalakítást jelent a konzervatívok számára.

Az sem véletlen, hogy a 18. század végétől ehhez roppant hasonló kérdések merülnek fel a nyelvvel, az irodalommal, a nemzeti jelleggel és sok minden mással kapcsolatban. Az irodalmi eredetiség programja (és az ellene felhozott vádak) éppúgy felidézhető itt, mint Kölcsey töprengése a nemzeti hagyományok hiányáról és újraalkothatóságáról, esetleg a régiség nyomozása a népi dalokban (s ezáltal hosszabb távon a népiesség hagyományként, sőt, a nemzeti hagyomány őrzőjeként való felértékelése), de e gondolat holdudvarába tartozik a „kritikai megítélhetőség” körüli vita is – különös tekintettel a klasszikusokról alkotott kritikai véleményekre és a klasszikus mintáktól, témáktól, formáktól való elfordulás. Érdekes felidézni például az épp Dessewffy József által alapított és támogatott Felső Magyar Országai Minerva egyik 1826-os cikkét, mely pontosan ezt a változást írja le a kritikában. A 18. század végén ugyanis megjelent a kanti új „Kritika Filozofia”, mely a kritikusi gyakorlatot nagyon rossz irányba befolyásolta: a helyesség és a bölcsesség felmutatása és megőrzése helyett az egyéni vélemény, az okoskodó értelem került előtérbe, sőt, ez az újfajta kritika nemcsak hogy a hagyományra, a történeti diskurzusra való tekintet nélkül „tette-fel, a’ mi néki tetszett”, de „elég merész volt feltenni azt is, a’ mit ennek vagy annak a’ régi írónak mondanía kellett volna”.¹⁶ Holott, írja a cikk szerzője, „nem azt akarom én, mit Kant, mit Paulusz ítél, tudni, hanem mit mi értelemben mondtak, irtak a’ Régiek”.¹⁷ Mindamellet elismeri, hogy „némellyeket a’ régiek között egészen más szem-pontból tekintünk most”,¹⁸ mint korábban, ám ez nem azt jelenti, hogy a mai kritikus tetszés szerint alkothatna más, új szabályokat vagy irodalmi értékrendet a klasszikusok helyett, pusztán azt, hogy jelen problémáinkra, gondolatainkra más válaszokat találhatunk esetleg a továbbra is állócsillagokként ragyogó klasszikusokban.

Összefoglalva mindezt, úgy tűnik, hogy a társadalmi modernizálódás általános tapasztalatáról van szó, mely az átalakuló nyilvánosság számos területén felbukkan, s hosszan (egészen máig húzódoan) vitapozíciókat jelöl majd ki a hagyomány, a legitimitás és a modernség fogalmai körüli összecsapásokban.

¹⁶ [n.n.] *A’ mult Század’ fáradozásai a’ Kritikában*, Felső Magyar Országai Minerva, 1826. július, 787.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

3. Modernizáció és „csinosodás”: a modernség mint a felvilágosodás közjó-programjának megvalósulása

A haszonelvűség önmagában is nagyon nehezen talált utat a modernizálódó, „furcsán polgárosuló” magyar nyilvánosságba, s ez az út később ráadásul kanyarokkal, harcokkal, meghasonlásokkal, kirekesztő ideológiákkal terhesen a gazdasági haszon többszöri megtagadásához és megbélyegzéséhez vezetett a 20. században.¹⁹ Miért teszi vajon meg Széchenyi mégis a sikeresség egyik legfőbb fokmérőjévé a gazdasági hasznosságot? „Legyen azért a’ szónok, ki földművelést javasol, bár legékesebb és szivrehatóbb előadásu is, nem fog annyira mozdítani, mint egy száraz számolás, melly a’ nyereséget bizonyolja. – Félre azért minden pompás és fényes ajánlással, melly enthusiasmust gerjeszt ’s feneke nincs, ’s azért éppen oly sebesen lobbán fel, mint a’ szalmatűz, de tovább se tart; ’s előre inkább a’ hidegvérű ’s józan számlálással, mert gazdálkodásban, kereskedésben csak *haszon* vagy *nyereség reménye* mozdít” – olvassuk, s ehhez hasonló idézetet igen sokat találhatunk.²⁰ A nyereséges gazdálkodás pedig a haza fényét növeli, hírnevét és pozícióját erősíti a többi nemzetek között. A probléma persze részben az, amit Széchenyi az egyetértés hiányának nevez, hogy tudniillik sokan szem előtt tartják a nyereséget, de rövidlátóan: egy-egy szerencsétlen, a haza gazdaságának egészére igen visszatartó hatást gyakorló rendelkezés, törvény vagy szokás haszonélvezői sokszor önérdekből gátolják a fejlesztő, és a nagyobb rész számára is hasznot hozó reformok bevezetését.

Önmagában a nyereség, a gazdasági haszon tehát még nem okvetlenül tesz sikeressé egy területet, a haszonnak egyrészt folyamatosan mozognia, forognia kell, hogy betölthesse funkcióját, másrészt egyfajta erkölcsi-mentalitásbeli fejlődésre is szükség van (volna) mindehhez. Széchenyi ugyanis a hazáért való munkát az egyéni döntések, az individuális erkölcsi fejlődés folyamatában is elhelyezi, mint logikus és a lélek számára kielégülést (tehát ismét hasznot) hozó cselekvést: a lélek pallérozása, a tökéletesedés szükségképpen vezeti el ide az egyént. A közjó és a „csinosodás” problematikájának könyvtárnyi szakirodalmából egyetlen szálát szeretnék kiemelni a korábban

¹⁹ Többek közt e történet része bizonyos aspektusait tekintve a magyarországi holokausz, a svábok kitelepítése, a „kulákok” elleni küzdelem és általában a profit fogalmának kizárásával kísérletező kommunista gazdaságpolitika.

²⁰ GRÓF SZÉCHENYI István, *Hitel*, Pest, Trattner és Károlyi, 1830, 76–77.

már idézett Charles Taylor-tanulmány segítségével, mely szál véleményem szerint szoros kapcsolatban áll Széchenyi nagy röpiratainak modernizáció-képével.

Taylor a nyugati modernitás vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy szerencsésebb a modernitás önértelmezéseit, mint eszméit vizsgálni. Ezeket az önértelmezéseket társadalmi imaginációknak nevezi, melyeket nem eszmék halmazaként kell elképzelnünk, inkább olyasmiként, mint ami „lehetővé teszi valamely társadalom gyakorlatait azáltal, hogy értelmet ad nekik”.²¹ (Vagyis kicsit Foucault diszpozitív-fogalmára, vagy még inkább Luhmann médiumfogalmára emlékeztető módon.²²) Úgy gondolja, hogy a nyugati modernitás kialakulásában (ahogy természetesen más modernitásokéban is) fontos szerepet játszott az, hogy a társadalom morális rendjéről új elgondolás született. Ennek az új morális rendnek a képei alapvetően Grotius és Locke elméleteiből erednek, és nagyon eltérnek a premodern társadalmi imaginációtól. Taylor a premodern morális rend két nagy típusát különíti el, a szokásjog eszméjén alapulót, illetve azt, amely szerint a társadalmi hierarchia a kozmosz hierarchiájának visszatükrözése. E rendek áthágásai az emberi világot meghaladó ellenhatást váltanak ki – az elhajlások végzetes következményekkel járnak. A társadalmi funkciók elrendezése nem esetleges, hanem „normális” (a lábaknak természetből fogva a fej alatt kell lenniük). A hierarchikus komplementaritás elve azonban nemcsak a rendek között érvényesül, hanem a társadalom minden területén (férfi és nő között, szülők és gyerekek között, úr és szolga között, földesúr és paraszt között, a tanult elit és a tömegek között).

A modernséget jellemző új normatív rend kiindulópontját azonban „az individuumok illetve az a kötelezettségük jelenti, hogy kölcsönösen szolgálják egymást; a megkülönböztetés pedig úgy jelenik meg, mint e kötelezettség leghatékonyabb teljesítésének a módja”.²³ Ez az ideális rend az élőlények önfenntartási szükségletén alapul, írja Locke, s hozzáteszi, hogy „Isten azért ruházott fel minket az értelem és a fegyelem erejével, hogy a leghatékonyabb

²¹ TAYLOR, *i. m.*, 34.

²² Vö. Michel FOUCAULT, *Dispositive der Macht. Über Sexualität, Wissen und Wahrheit*, Berlin, Merve, 1978.; Niklas LUHMANN, *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*, Frankfurt, Suhrkamp, 1984.

²³ TAYLOR, *i. m.*, 39.

módon végezzük az életünk megóvásához szükséges teendőket”.²⁴ Az egyetértés és a kölcsönös szolgálat a kulcsfogalmak, ezek teszik lehetővé a nyereséges cserét az emberi kapcsolatokban. Taylor hangsúlyozza, hogy ez a felfogás végső soron a gazdasági tevékenységet (mint rendezett, békés és produktív cselekedetet) teszi tehát az emberi viselkedés modelljévé és a harmonikus együttélés kulcsává. A csiszoltság, a civilizálódás útja a kereskedelem felé forduláson át vezet: a 18. században megszorodnak azok a vélemények, amelyek a gazdasági tevékenységet a békéhez és a rendezettséghez vezető útnak tekintik. Ez az elmélet válik a társadalmi imaginációban lassanként modellalkotóvá: „a rendnek ez az új fogalma (...) abban állt, hogy a társadalmat a termelés, a csere és a fogyasztás egymásba illeszkedő tevékenységeinek együtteseként, 'gazdaságként' kezdtük szemlélni (...). A gazdaság ettől fogva már nem csupán a háztartásokban és az államon belül mindannyiunk számára szükséges erőforrások valamilyen autoritás által történő kezelését jelenti. Hanem azt is meghatározza, ahogyan az emberek kapcsolatban állnak, valamint az együttélés szféráját, amely elvileg önmagában is működőképes, hacsak nem fenyegeti zavar és konfliktus.”²⁵

Széchenyi *Hitele* az egyik első következetes magyar példa a társadalmi imagináció ezen átalakulására. A fejlődés hasonlatait rendre gazdasági területről kölcsönzi és viszont: a gazdasági törvényszerűségeket a társadalmi élet egyéb csereviszonyaival párhuzamba állítva igyekszik megvilágítani. A hódítás – a szerelmi hódítás is – csere: valamit valamiért. A korabeli közéleti irodalomban oly gyakori harcászati metaforáknak nyomát sem találjuk. A forradalminak tűnő jobbágyfelszabadítási javaslatokat, a parasztok terheinek csökkentését, a köztelherviselés irányába történő elmozdulást szintén gazdasági érvek és ezekkel összhangban lévő gazdasági metaforák magyarázzák.

4. A hitel értelmezési tartományai – a hitel mint a társadalmi kommunikáció katalizátora

A gazdasági hátramaradás legfőbb okaként a „hitel híját” jelöli meg Széchenyi, a szó gazdasági életbeli használatánál jóval tágabb jelentésben. Ezért is tereli

²⁴ John LOCKE, *Második értekezés a polgári kormányzatról*, ford. Endreffy Zoltán, Kolozsvár, Polis, 1986. 44. Idézi: TAYLOR, i. m., 41.

²⁵ TAYLOR, i. m., 49.

át mondanivalóját innentől az erkölcsi fejlődés terepére, hiszen a hitel jelentésmezéjébe olyan fogalmakat sorol, mint hit, megbízhatóság, bizalom. Van emellett még egy kulcsfogalom, amelyet a hiteles, „hitelképes” társadalom létrejöttéhez alapvetőnek talál, ez pedig a világosság, azaz nyilvánosság, áttekinthetőség (a közügyekben). Ha ugyanis a viszonyok nem áttekinthetőek, az a felek között bizalmatlanságot szül, ami viszont lehetetlenné teszi az üzlet megfelelő működését, adott esetben már akár létrejöttét is.

A tágabb értelemben vett hitel tehát a társadalmi kommunikáció csereviszonyainak katalizátora, ahogyan az anyagi értelemben vett hitel a gazdasági cseréké. Ez a gondolat a későbbi társadalom- és politikaelméletekben meglehetősen fontossá vált. A bizalom formáiról és az adott társadalom gazdasági sikerességével való összefüggéseiről írva Francis Fukuyama arra emlékeztet (több mint másfél évszázaddal a *Hitel* után), hogy összefüggés van a társadalmi bizalom deficitje és az adott gazdaság problematikus fejlődése között.²⁶ A társadalmi imagináció biztosítja azt a médiumot, mely bizalmi hálót teremthet a kommunikációs partnerek között, és elősegítheti (többek közt) a gazdasági viszonyok fejlődését is.

Érdekes vonása Széchenyi gondolatmenetének, hogy az angol mintát szem előtt tartva lényegében felvázol egy ilyen lehetséges közös társadalmi imagináció-háttérrel, feltételezve, hogy ez homogenizálja majd a társadalmat annyira, amennyire az a prosperitás beindításához szükséges. „A’ sok részből pedig”, írja, „mellyek nemcsak összekapcsolva nincsenek, de vonzó erő helyett még szinte visszalökő erőt rejtenek magokban, mikép lehessen alkotni gránitot, valóban sokkal könnyebb mint gondolnók: *’csak igen messze ne keressük a’ ragaszt, hanem magunkban*. Kiki szeresse felebarátjában a’ hazafit ’s embert, ’s ne nézze, mi módon vet számot Istenével ’s melly uton igyekezik mennyek országát elérni; ne kárhoztassa íróbajtársát – be jól illik ide ez a’ baj! –, mert, teszem, némelykor e-t ír ő vagy j-t y, vagy bul-t, rul- ből ról helyett, ’s a’ t.; ne üldözze honbeliét csak azért, mert Gróf vagy Báro ’s viszont, ’s végre ne vessen meg senkit, mivel tisztviselő, kereskedő, polgár vagy paraszt ’s viszont.”²⁷ A korabeli közgondolkodásban ezt a közös, a bizalmat lehetővé tevő háttérrel a nemzet ártértelemezett és némileg modernizált fogalmában próbálták megtalálni. Széchenyi ezzel szemben, mint látjuk, nem erre helyezi a hangsúlyt, hanem egyfajta antropológiai értelemben vett egyenrangúságra.

²⁶ Francis FUKUYAMA, *Bizalom*, ford. SOMOGYI Pál László, Bp., Európa, 2007.

²⁷ SZÉCHENYI, *i. m.*, 226

A későbbiek során azonban, úgy tűnik, ez a közösnek feltételezett háttér a magyar társadalom esetében nem bizonyult elég erősnek ahhoz, hogy megteremtse a szükséges bizalomszintet. A nivellálás az egyes társadalmi rétegek illetve nemzetiségi és vallási csoportok között jobbra csak látszólagos volt, s a divergens társadalmi egységek nagyon sokat megőriztek abból a premodern hierarchikus komplementaritásból, mely szigorúan elzárja egymástól e csoportokat – bizonyos csoportoktól pedig a közös tér, a társadalmi nyilvánosság elérhetőségét is megvonja, nem feltétlenül hivatalosan, ám annál hatékonyabban.

A hitel azonban nem teljesen egyenlő a (társadalmi) bizalommal, itt ugyanis a kommunikációs partner kap valamit helyettesítésül a cserefolyamatban. Épp e folyamat szabályozását szorgalmazta (legalább gazdasági értelemben) Széchenyi – a hitel ugyanis egyszerre „elhalasztó”, ugyanakkor biztosíték is a gazdaság rendszerében. A helyettesítés, az „üres hely” problémáját hozza játékba, a szimbolizáció szimbolizációjaként, ugyanis ilyenkor valamit úgy fogadunk el, mintha valami más lenne. A korabeli hitelezési gyakorlattal Széchenyinek az egyik legfőbb problémája, hogy valóban „valami másról” volt szó, nem lehetett valós értéket tulajdonítani a hitel zálogaként felfogott ingatlanvagyonoknak, s ez az üzleti bizalmat és morált gyakorlatilag semmivé tette. Ami korábban a valódi, banki értelemben vett hitel helyett létezett, az lényegében valamiféle személyes bizalmon alapuló kockázatvállalás volt, amit Széchenyi nem győz ostorozni. A *Hitel*ben azt is leszögezi, hogy a személyes bizalom és a hitel két nagyon eltérő dolog:

Keresztény jótévéységinkben higgyünk minden emberről jót; pénz, kereskedés, alkotmány dolgában mindenkiről pedig a' legrosszabbat – úgy fogunk ezen 's a' más világon boldogulni. Hagyjuk azokat érzékenyen sententiázni, kik mindég kölcsönös bizodalomrul álmadoznak, mintha csak szentek közt lagnának. Ha ugy volna, mint ők hiszik, se contractus, se testamentum, se obligatio nem kellene, sőt még a' Corpus Jurist is elégethetnök, 'mert az egymáshoz vonzó szép bizodalom mind ezeket szükségtelenekké tenné. De illy ábrándozók, kik Eldorádóban vélik magokat, vagy minden vagyonikat elvesztették már nagy bizodalmok miatt 's alamizsnára szorultak, vagy a' mit még inkább hiszek, másokat csalni akarnak, a' mit olyanokon könnyebben vihetnek végbe, kik biznak, mint a' kik nem biznak, mert azok magok adják oda a' miek van, ezek pedig elzárják.

Vigyázva vigyük tehát főképen pénzbeli dolgainkat, vagy hogy világosabban mondjam, senkiben ne bízzunk vaktán.²⁸

A hiteltárgy számszerűsíthető értékévé válása személyteleníti, sztenderdizálja a hitelezési folyamatot, ami hosszabb távon a társadalmi mobilitás elősegítőjének bizonyult, ha nem is feltétlenül úgy, ahogy talán Széchenyi szerette volna. Bizonyos értelemben hozzájárult a társadalom homogenizálásához és dinamizálásához, de önmagában nem lehetett elegendő e folyamat végig viteléhez. A hitelezés elől elháruló törvényi akadályok a Széchenyi által hiányolt tágabb értelmű hitelt, jobban mondva társadalmi bizalmat nem tudták megteremteni. Holott Széchenyi számára a (pénzbeli) hitel biztosította kapitalizálódás csak eszköz a modernizálódás, vagyis a pallérozott, művelt, prosperáló, minden polgára számára a közjó lehető legteljesebb elérését biztosító állam felé vezető úton. Amennyiben elfogadjuk, hogy e társadalmi bizalom foka fontos jelölője a modern társadalmi imagináció milyenségének, és ezzel összefüggésben a modern társadalmi nyilvánosság működőképességének, akkor azt mondhatjuk, hogy Széchenyi 1830-ban valóban a modernizáció talán legfontosabb tényezőjének szentelte könyvét.

²⁸ *Uo.*, 48.